

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

ԻՐԱՆԻ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՐ ՍԱՐԱԿԻՆ ԱՂԱ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԽԱՆԻ 1795 թ. ՂԱՐԱԲԱԴՅԱՆ ԱՐՇԱԿԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Մուհամմադ Ֆաթհալլահի իբն Մուհամմադ Թաղի Սարավին եղել է Աղա Մուհամմադ շահի ժամանակաշրջանի բանաստեղծներից ու նրա պալատական պատմագիրը:

Հարուստ չեն հեղինակի մասին մեզ հասած կենսագրական տվյալները: Նա ծագումով Մազանդարանի սարի ցեղից էր: Հայտնի չեն նրա ծննդյան և մահվան թվականները, հայտնի է միայն այն, որ նա եղել է «Նադիրի պատմության» հեղինակ Միրզա Մեհդի խան Աստարաբադիի աշակերտը և, ստանալով իր ժամանակի համար լավ կրթություն՝ գտնվել է Աղա Մուհամմադի խանի մոտ պետական ծառայության մեջ:

Հեղինակը որևէ տեղ չի հիշատակում իր «Թարիխ-ե Մուհամմադի» (Մուհամմադի պատմությունը)¹ աշխատությունը գրելու ժամանակը: Այս երկը հրատարակող Ղոլամ Ռեզա Թաբաթաբայի Մաջլի ենթադրությամբ հեղինակը այն սկսել է գրել 1785-1786 թվականներին²: 1217 հ.թ. (1802/3 թ.) Սարավին թագաժառանգ Աբբաս Միրզայի պատվերով գրում է նաև «Ֆաթհալի շահի պատմությունը»:

«Մուհամմադի պատմություն» աշխատությունը գրվել է Աղա Մուհամմադ շահի պատվերով: Այն ընդգրկում է Ջենդյան արքայատոհմի վերջին 18 տարիների և հետագա մինչև Աղա Մուհամմադ շահ Ղաջարի մահն ընկած ժամանակաշրջանի (1761-1797 թթ.) պատմությունը: Այս երկը գրված է պարսկալեզու պալատական պատմագրությանը բնորոշ ներբողական խորթին ոճով, որը խճողված է ածականներով: Հիշյալ հեղինակի հաղորդումները չնչին

¹ Հեղինակը ջանալով նմանակել Հասան Ռումլուին՝ վերջինիս աշխատության օրինակով իր երկն անվանել է նաև «Ահսան ալ-Թավարիխ»:

² محمد فتح الله بن محمد تقی ساروی، تاریخ محمدی، تهران ۱۳۷۱، ص ۱۱

փոփոխություններով իր պատմագրական «Ռովզաթ ալ-Սաֆայե Նասերի» (Նասերի մաքրության ծաղկանոց) երկում օգտագործել է XIX դարի երկրորդ կեսին Ռեզաղուլի խան Հեդայաթը³։ Ժամանակագրական առումով նկարագրվող դեպքերին մոտ գտնվող և դրանցից շատերին ականատես իրանցի պատմագիրը առատ տեղեկություններ է հաղորդում Աղա Մուհամմադ խանի կողմից Հարավային Կովկասի իշխանությունները իրեն հպատակեցնելու նպատակով ձեռնարկած միջոցառումների մասին։ Նա հետաքրքրական փաստեր է արձանագրում Աղա Մուհամմադ խանի 1795 թ. Ղարաբաղյան արշավանքի ընթացքում տեղի ունեցած դեպքերի մասին, որոնք հաստատում ու լրացնում են հայկական աղբյուրների պահպանած տվյալները տեղի ու իրանական ուժերի միջև ռազմական ընդհարումների և հայ ու այլալեզու բնակիչների դիմադրական կռիվների մասին, որոնք մանրամասն ներկայացվել ու քննվել են Տիտանյանի աշխատության մեջ⁴։

Իրանի գահին հավակնող Աղա Մուհամմադ խանը 1791 թվականից ջանում է իրեն հնազանդեցնել Ատրպատականի ու Հարավային Կովկասի խաներին և այս հարցում որոշ հաջողությունների է հասնում։ Ըստ Բուտկովի՝ 1793 թ. ամռանը Աղա Մուհամմադ խանը Սուլեյման խանին հաստատելով Ատրպատականի փոխարքա՝ 6000 զորքով ուղարկում է Թավրիզ և կարգադրում հավաքել այնտեղի բոլոր խաներին ու պահանջել նրանցից դրդել Ղարաբաղի Իբրահիմ խանին հնազանդվելու Աղա Մուհամմադ խանին⁵։ Իրանի պալատական պատմագիրը հաստատելով Բուտկովի այս տեղեկությունները՝ նոր մանրամասներ է ավելացնում Ղարաբաղի խանի ու Սուլեյման խանի միջև Աղա Մուհամմադ խանին հպատակվելու շուրջ 1793-94 թթ. ընթացող բանակցությունների, վերջինիս սպառնալիքների մասին։ Իսկ պատմագրի այն վկայությունը, որ Սուլեյման խանի սպառնալիքներից վախեցած Իբրահիմ խանը ապաստանում է Շուշի բերդում, հնարավոր է դարձնում Հակոբ Ջաքարյանցի հաղորդումների հավաստիությունը այդ շրջանում Ղարաբաղ ներխուժած պարսից զորավար Սուլեյման

³ رضاقلیخان هدایت، روضة الصفاء، تهرانی، جلد ۹، ۱۲۳۹، ص ۲۲۵ - ۲۲۸

⁴ Տիտանյան Ռ., Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.), Երևան, 1981:

⁵ Бутков П., материалы для новой истории Кавказа, т. 2, Санкт-Петербург, 1869, с. 326.

Ղաջարի զորքերի կողմից իրականացրած ասպատակությունների մասին⁶:

Թեև իրանցի պատմագիրը եղել է իր նկարագրած դեպքերի ժամանակակիցը և հաճախ ականատեսը, այնուամենայնիվ նրա հաղորդումներին պետք է զգույշ մոտեցում ցուցաբերել:

Խոսելով Աղա Մուհամմադ խանի կողմից Շուշիի պաշարման մասին իրանցի պատմագիրը նշում է, որ նա «կանգ է առնում Շուշի բերդի մոտակայքում, և իր հրաձիգ թնդանոթները բերելով «Ֆաթհալի խանի ամրություն» կոչվող վայրը՝ այնտեղ կրակի օջախ հաստատում»⁷: Ինչպես նշում է Ղարաբաղի պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը, այդ ամրությունը կառուցել էր 1758 թ. Ղարաբաղ ներխուժած Ռումիայի Ֆաթհալի խան Աֆշարը Բալլուջեղայայի ու Խոջալուի միջև ընկած մի ընդարձակ դաշտում ճանապարհի եզրին⁸: Այդ ամրությունը սակայն չափազանց հեռու էր Շուշիից, որպեսզի հնարավոր լիներ այնտեղից գնդակոծել բերդաքաղաքը այն ժամանակվա ռազմական տեխնիկայով: Բացի այդ, խոսելով Ասկերան ուղարկված իրանական զորքի մասին, հեղինակը նշում է, որ նրանք հեռու էին շահի բանակատեղիից 4 ֆարսանգ (մոտ 24 կմ) է, մինչդեռ հիշյալ վայրի հեռավորությունը Ասկերանից շատ ավելի փոքր է:

Այս հարցում ավելի հավանական է թվում Ներսեսովի վկայությունը, ըստ որի Ղարաբաղ ներխուժած Աղա Մուհամմադ խանի բանակը կանգ էր առել Շուշիի մոտակայքում Չանախչիի (Ավետարանոցի) ու Շուշիքենդի⁹ միջև գտնվող Նաբաթխան կամ Շահյուրտ կոչված վայրում¹⁰: Ըստ Ներսեսովի այստեղ Իրանի ապագա շահը, իր բանակատեղիի շուրջը «ամրություններ է կառուցում, որոնց հետքերը այժմ էլ կան»¹¹: Իսկ «Ֆաթհալի խանի ամրությունում» ամենայն

⁶ Մաղայան Ա., Յակոբ Ջաքարեանի «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» աշխատությունը, Հանդես Ամսօրեայ, Վիեննա, 2006, էջ 349-350:

⁷ محمد فتح الله بن محمد تقى ساروي، تاريخ محمدی، ص ۲۶۹

⁸ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, Երևան, 2000, էջ 59-60:

⁹ Ըստ Ղ. Ալիջանի Շուշաքենդը Շուշի քաղաքից մեկ ժամ հեռու Գարգարի աջ կողմում գտնվող հին Շուշի գյուղն է (Ալիջան Ղ., Արցախ, Երևան, 1993, էջ 110):

¹⁰ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, էջ 67:

¹¹ Ղարաբաղի ազգագրական նյութերն ուսումնասիրելիս Երվանդ Լալայանը նշում է, որ «Նաբաթխան» (պարսկերենից թարգմանաբար նշանակում է «խանի այգի») է կոչվել Վարանդայի դաշտերից մեկը, (տե՛ս Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 16):

հավանականությամբ հաստատվում է Ասկերանը գրավելու ուղարկված պարսկական զորագունդը:

Սարավին պաթետիկ ոճով խոսում է Աղա Մուհամմադ խանի Ղարաբաղում ունեցած մարտական հաջողությունների ու անողոք կոտորածների մասին: Սակայն պատմագրի ստորև ներկայացվող հաղորդումներին ծանոթանալիս չպետք է մոռանալ, որ նա որպես Աղա Մուհամմադ խանի պալատական պատմագիր պարտավոր էր գովաբանել իր տիրակալին և աչք փակել նրա անհաջողությունների վրա: Նա իր այդ ներբողական ոճում երբեմն այնքան հեռու է գնում, որ Շուշի բերդից Աղա Մուհամմադ խանի հեռանալուց առաջ խոսում է Իբրահիմ խանի խնդրանքին ընդամաք գնալու ու «մեծահոգաբար» նրան հանգիստ թողնելու մասին: Թեև Թիֆլիսյան արշավանքից անմիջապես հետո նշում է Սուլեյման խանին կրկին Ղարաբաղի խանի դեմ ուղարկված լինելու և նրա տարածքը ավերելու մասին:

Զնայած պատմագրական երկի բովանդակության վերը նշված մանր անճշտություններին ու ներբողական ոճին, այն բարձրարժեք սկզբնաղբյուր է, որտեղ գտնում ենք նաև հայ ժողովրդի պատմության հիշյալ ժամանակահատվածին վերաբերող կարևոր անդրադարձներ կապված Աղա Մուհամմադ խանի կողմից XVIII դարի 90-ական թթ. Ղարաբաղը հպատակեցնելու նպատակով ձեռնարկված քայլերի հետ, որոնք կներկայացվեն սույն հոդվածի շրջանակներում:

Թարգմանաբար ներկայացվող հատվածում բազմակետերով փոխարինվել են հեղինակի երկարածիզ նկարագրությունները, որոնք ավելորդ երկարաբանությամբ ծանրացնում են տեքստը:

Թարգմանություն

(240) Այն տարի¹², երբ ողորմած տերը արքայական միտքն ուղղեց դեպի Ատրպատականի նվաճումը, բոլոր այն դրախտային վիլայեթները¹³ հպատակվեցին թագավորական շեմքի նվիրյալներին և անցան միապետի տիրապետության տակ: Այն երկրի պատվարժան ու զորեղ բոլոր խաները եկան համբուրելու Ալլահի սուլերի ոտքերը և զլուխ խոնարհելու նրա առաջ: Իբրահիմ խանի Ջևանշիրը, որն Ատրպատականի ազդեցիկ խաներից էր, չեկավ փառապանծ

¹² 1791 թ.:

¹³ Վիլայեթ – երկիր, երկրամաս, նահանգ:

տիրակալի մոտ: Աստղային համաստեղությունում բնակվող Նորին Մեծությունը լռեց և նրա [Իբրահիմի] պահվածքը ժամանակավոր համարելով՝ նրան չնեղեց, [կարծելով], որ աստիճանաբար կհպատակվի և կգա, գլուխ կխոնարհի բարձրագույն շեմքի առաջ:

Երբ այդպես մեկ տարի անցավ, իսկ [Իբրահիմ խանը] հպատակություն չհայտնեց ու չէկավ արքայական ուղքի հողը համբուրելու, անմրցակից թագավորը, Ֆարսի ու Քերմանի գործերը կարգավորելուց հետո դարձավ դեպի Իսֆահան՝ այն ծածկելով իր փառահեղությամբ, այնուհետև Սուլեյման խանին ընտրյալ զինվորականներից 6000 հոգով հեծյալ զնդերի զորավարներ Աբդալլահ Ուսանլուի, Քուլիայի Ալի Հեմմաթ խանի և Ուրմիայի Աքբար խանի Աֆշարի հետ ուղարկեց Ատրպատականի կողմերը¹⁴...

(241) Սուլեյման խանը Նորին Մեծությունից հեռանալով՝ գալիս մտնում է Թավրիզ: Նրա ժամանելուց հետո Սադեղ խան Շադադին, Նասիր խան Շահսևանը, Նախիջևանի Քյալբալի խանը, Երևանի Մուհամմադ խանը, Գանձակի Ջավադ խանը, Մարաղայի Ահմադ խանը, Բայազետի կառավարիչ Իսհադ Փաշան, որոնք բոլորը հայտնի էին իրենց արդարամիտ նկարագրով, գալով Սուլեյման խանի մոտ, ծառայության են անցնում:

Իբրահիմ Խալիլ խանը որոշ ժամանակ անց իր նշանավոր մարդկանցից երկուսին ուղարկում է Սուլեյման խան Սարդարի¹⁵ մոտ և հնազանդություն հայտնում: Քանի որ Ատրպատականի որոշ խառնակիչ մոլորյալներ արտաքնապես համաձայնության էին եկել Իբրահիմ Խալիլ խանի հետ, բայց ներքուստ կեղծում էին և նրան վախեցնում շահական բռնազանձումներով, նա այդ ժամանակ իր մարդկանց հասկացրեց, որպեսզի ուշադիր հետևեն և տեղեկացնեն սարդարի վիճակի ու նրա պաշտոնյաների խոսքերի մասին, որպեսզի իր բարեկամների ու կողմնակիցների խոսքերի կեղծն ու շիտակը հայտնի դառնա:

Սուլեյման խանը, որ պերճախոս ու խիզախ մարդ էր, ուղարկվածներին սիրալիր կերպով ընդունում է: [Նրանց] հեռանալու

¹⁴ Ինչպես ստորև նշվում է, այս դեպքերը տեղի են ունենում 1207 հ.թ. (1792/3 թ.):

¹⁵ Սուլեյման խան սարդարը Աղա Մուհամմադ խանի զորահրամանատարներից մեկն էր ու նաև Ատրպատականի կառավարիչը: Սարդար տեղմինը լայն գործածություն է ստացել Դաշարական ժամանակաշրջանում: Այդ պաշտոնը իր մեջ ներառում էր զորահրամանատարի և կառավարչի լիազորություններն ու պարտականությունները: Սարդար էր կոչվում օրինակ Երևանի վերջին խան Հուսեյնը:

ժամանակ [Սուլեյման խանը] անձամբ պատվիրում ու գրում է Իբրահիմ Խալիլ խանին հետևյալը. «...Ատրպատականի ազդեցիկ մարդիկ այս շահի ու հզոր թագավորության սիրելիի շեմքի առաջ գլուխ են խոնարհել, ուստի անհրաժեշտ է, որ այն խիզախ անձը ևս հնազանդվի... Հակառակ դեպքում ոսկե գավաթի ոսկին և գինու գունավոր սրվակը աղետի ու պատերազմի քարին կփշռվի և շահի դաժան ու մռայլ կողոպտիչների ձեռքով նրա քաղցր համին թույն կխառնվի:

(242) Իր մարդկանց վերադարձից ու գրությունը կարդալուց հետո Իբրահիմ Խալիլ խանը հասկացավ, որ իր չարամիտ ժանդարների խոսքերը կեղծ ու նենգ են, իսկ Շուշիի քարե պարիսպները ապակու են հավասարագոր...

Ուստի իր հորեղբոր որդի Աբդ ալ-Սամադ Բեկին որպես պատանդ թանկարժեք փիշեքներով¹⁶ և իր հնազանդությունը ի ցույց հանող խնդրագրով ուղարկում է գերագույն միապետի պալատը՝ խնդրելով, որ այդ տարվա ծննդն թույլ տրվի իրեն ճանապարհորդությանը նախապատրաստվել ու իր վիլայեթի գործերը կարգի բերել:

Նրա խնդրանքը Նորին Մեծության կողմից ընդունվեց և Սուլեյման խանը Ռաբի՝ օլ-ավվալ ամսի վերջին տանօրյակում Ատրպատականից Մազանդարան եկավ և պատվարժան գահի առջևի հողը համբուրելու պատվին արժանացավ...

(256-257) Քերմանի պաշարման ընթացքում որպես պատանդ Աղա Մուհամմադ խանին տրված Աբդ ալ-Սամադ Բեկը փախուստի է դիմում, սակայն ճանապարհին սպանվում է շահսևան ցեղի հետ ընդհարման ժամանակ:

(263) Սուլեյման խանը, 1209 հ.թ. սկզբին (1794 թ.) գնում է Ատրպատական, այն երկրի գործերը կարգի բերում և Երևանի բեկլարբեկ Մուհամմադ խանի ու այլ ղաջար խաների հետ նախքան շահի սրբազան շքախմբի ժամանելը մտնում թագավորանիստ Թեհրան և շահին վայել ծառայություններ մատուցելով՝ նրա գոհունակությանն արժանանում:

¹⁶ Փիշեք - Ջանազան առիթներով բնակչության կողմից ֆեոդալին կամ պետական պաշտոնյաներին նվերների անվան տակ հատուցվող տուրք, ինչպես նաև ստորադաս պաշտոնյաների կողմից իրենց վերադասին, կամ խոշոր ֆեոդալների կողմից՝ շահին մատուցվող նվեր:

(264) Հաղթական դրոշի ուղղումը դեպի Ատրպատական երկրորդ անգամ և 1209 թվականին համապատասխանող նապաստակի տարվա իրադարձությունները

(265)...Երբ 1205 հ.թ. (1791/2 թ.) Նորին Մեծություն Ալլահի ստվերը ծեռնամուխ եղավ Ատրպատականի երկրի հպատակեցմանը և իր մտադրության համաձայն հիշյալ երկիրը շահական հմուտ պաշտոնյաների տնօրինության տակ անցավ. այն վիլայեթի բոլոր խաներն ու առաջնորդները հնազանդություն հայտնեցին: Իբրահիմ խալիլ խան Ջևանշիրը, որը հաստատվել էր Ղարաբաղի Շուշի բերդում, փիշթեշ ուղարկելով երկնահաս պալատը, իր ծերությամբ ու անկարողությամբ պատճառաբանելով, չգնաց բարեբախտ տիրակալի պալատը: Ջամշիդի փառքին արժանի Նորին Մեծությունը ներողամտորեն չկանչեց նրան [իր մոտ]:

1207 հ.թ. (1792/1793 թ.) երբ գերագույն շքախումբը Ֆարսի Ասփաս հովտից ուղևորվում է դեպի Թեհրան, Սուլեյման խանին մի քանի հազար հեծյալներով ու Ատրպատականի հաղթական զորքով ուղարկում է Ատրպատական որոշ գործեր կարգավորելու: Իբրահիմ խալիլ խանը նորից իր նախկին անմիտ պատճառաբանությամբ չի գնում Սուլեյման խանի մոտ: Աբդ ալ-Սամադ Բեկին՝ իր հորեղբորորդուն որպես պատանդ ուղարկում է սրբազնագույնի մոտ: Նա էլ Քերմանի ճանապարհին արքայական բանակից փախչում է, բայց շուտով սպանվում, ինչպես որ վերը այդ մասին նշվեց:

Թագավորական դրոշի դեպի Քերման ուղղվելու տարին (1793/4 թ.) համընկնում է Սուլեյման խանի կրկին Ատրպատական ուղարկվելու հետ: Իբրահիմ խալիլ խան Ջևանշիրը նորից հրաժարվում է հպատակվել և իրեն համարելով Ատրպատականի խելացիներից խելացին՝ ամրանում Շուշի բերդում, որ գտնվում է բարձր սարի գագաթին: Վերոհիշյալ դեպքերն ու իր զարմիկի սպանությունը ավելացնում են նրա վախը: Այսպիսով, ելք փնտրելով, [Իբրահիմ խանը] նենգաբար միանում է Թիֆլիսի վալիին¹⁷: Հաղթական հերոսի

¹⁷ Վալի – Սեֆյան Իրանի ժամանակաշրջանի տերմիններից է, որով հորցորջվում էին ծայրամասային 4 վիլայեթների (Արաբիստան, Լուրիստան, Վրաստան և Քրդստան) կառավարիչները: Վալիները պատկանում էին տվյալ վիլայեթի տիրակալների տոհմին և ունեին ինքնավարության իրավունք: Համարվում էր, որ այդպիսի վիլայեթի եկամուտը չէր մտնում Իրանի պետական գանձարան: Վալին պարտավոր էր կառավարությանը ցուցաբերել ռազմական աջակցություն և շահին ուղարկել բառխանե: Վրաստանի վալին

ահեղ զորքի ահից [Իբրահիմ խանը] անհրաժեշտ է համարում օգնություն խնդրել Շիրվանի ու Շամախու, Ղուբայի, Դերբենդի կառավարիչներից և, ապավինելով անօգուտ դաշինքին ու գինակցությանը, զոռոգաբար համառում է:

Այս պատճառով թշնամիներին հաղթող դատավորը¹⁸ վճռական որոշում կայացնելով պատժել Իբրահիմ խալիլ խանին, նրա համախոհներին ու (266) բարեկամներին՝ աշխարհ նվաճող նժույզը ուղղում է դեպի Ատրպատական...

Շահական զորքը թագավորանիստ Թեհրանից մանգելից¹⁹ մանգել շարժվելով գալիս-իջևանում է Սուլթանիեի հովտում: Սուլթանիեն ծածկվում է շահական վրաններով: Այնտեղից հաղթական դրոշները ուղղվում են դեպի Ջենջան, երկու օր հետո՝ շարժվում դեպի Արդեբիլ: Երեք օր [Աղա Մուհամմադ խանը] բանակ է խփում Արդեբիլում Դարասու գետի ափին:

Արդեբիլից [Աղա Մուհամմադ խանը] Մուհամմադ Հուսեյն խան Ղոյունլու Ղաջարին մի զորագնդով ուղարկում է Շուշիից 3 մանգել հեռավորության վրա գտնվող Արաքսի Խոդա Աֆերինի կամուրջը հսկելու, որպեսզի շուշեցիները այն չքանդեն:

Երբ տեղ հասնելուց հետո պարզվեց, որ կամուրջը չարագործների կողմից քանդված է գեղեցկուհու ուխտի պես, Սուլեյման խանին հանձնարարվեց ու հրաման հրապարակվեց, որ բորուքերոցիներին որպես օգնականներ ու վարձու աշխատողներ վերցրած, գնա կամուրջը վերանորոգի և ամրացնի ինչպես Նեղոս գետի կամուրջը: Արքայական բանակից նշանավոր ճարտարապետներ ու հմուտ շինարարներ ուղարկվեցին Արաքս գետի այն կողմում չորս աշտարակներով մի անառիկ ամրություն կառուցելու կարգադրությամբ:

Ալի Ղուլի խանը զորքով ուղարկվում է Երևանի կողմերը...

(268) Նորին Մեծություն Ջամշիդի փառքին և Արտաշիրի բախտին արժանի տիրակալը Սուլեյման խանին ուղարկելուց հետո վերը նշված մանգելից շարժվում է և թագավորական վրանները հաստատում

Իրանից որպես ռոճիկ ստանում էր այնտեղ հավաքվող հարկերի մի մասը: Այդպիսով ենթադրվում էր, որ վրաց վալին Իրանի պաշտոնյա էր:

¹⁸ Խոսքը Աղա Մուհամմադ խանի մասին է:

¹⁹ Մանգել – Կայան, իջևան: Այդպես էր կոչվում նաև կայանների միջև ընկած հեռավորությունը:

Ղարաթեփեում: Այնտեղից սրբազան գի հաջջա ամսի առաջին օրը²⁰ աշխարհակալ դրոշը, որն առաջնորդում է աշխարհը նվաճողի շքախումբը և ապահովում խռովարար առազաստանավի նավաստիների համար համընթաց քամի, հասնում է [Արաքս] գետի ափը: Հիշյալ կամուրջը ջանասիրությամբ ու բախտի հովանավորությամբ [10] օրվա մեջ վերանորոգվում է:

Ամրությունների ու կամրջի կառուցումից հետո Բահրամի ուժն ունեցող, աստղերի բազմության ծառա Մարսին նմանվող տիրակալի գործը լեռնային հեղեղի նման եռալով ու փրփրալով կամրջով անցնում է և նույն գետի ափին իջևանում: Այնտեղ գերագույնին գեկուցվում է, որ Ղարաբաղի ցեղերն ու հայերը շահի զորքերի ահից իրենց բնակավայրերից փախել-հեռացել են Շուշիի վիլայեթի մեջ մտնող Ղափանի ու Խանգիրաքի (Խնձորակի)²¹ կողմերը: Ղափանի [քոչվոր] ցեղերից երկու ցեղախմբեր հավաքվել ու ամրացել էին Խոդա Աֆերինի կամրջից 8 ֆարսախ²² հեռավորությամբ գտնվող մի վայրում, իսկ հայերի խումբը ամրացել էր կամրջից 12 ֆարսախ հեռավորության վրա գտնվող սղնախում:

Արդարադատի պալատից հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի քաջ հեծյալ ու հետիոտն զինվորականների մի զորագունդ Մուսթովֆի խանի հրամանատարությամբ գնա այն խմբին ճնշելու: Մուսթովֆի խանն էլ սրբազնագույն հրամանին համապատասխան շտապում է դեպի այն խմբի ամրությունը: Նրանց սղնախները գրոհով գրավում է: Սպանում, գերեվարում ու կողոպտում է նրանց՝ տապալելով նրանց նախապատրաստության ու համախմբման դրոշը, և 106 զվառավածների գլուխները նիզակների վրա, անմիջապես դառնում դեպի արքունի բանակատեղին: Գերիները, որ շուրջ 500 մեծ մասամբ բարեկազմ կանանցից ու երեխաներից բաղկացած մի խումբ էր, սրբազնագույն հրամանով հանձնվում են առաքինի պաշտոնյաների հսկողությամբ, որպեսզի օտարները հեռու մնան նրանցից:

Մուհամմադ Վելի խանին և Ռեզա Ղուլի խան Ղաջար Ղավալուլին հրամայվում է հաղթական զորագնդերից մի ջոկատով գրավել մյուս սղնախը, ուր հայերն էին ամրացել: Նրանք ևս հաղթանակ տարան և,

²⁰ 1795 թ. հունիսի 19:

²¹ Ըստ Ալիշանի Խնձորակ կամ Խանգիրաք գյուղը գտնվում էր Սիսականի Շահապոնք շրջանի Եզնատուն և Բջնակ կամ Բիջանակ գյուղերի մոտակայքում (Ղևոնդ Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 486):

²² Ֆարսախ կամ ֆարսանգ - երկարության միավոր, ≈ 6 կմ:

մեծ թվով գերհներով ու ավարով սրբազան զի հաջջա ամսի 9-ին²³ հաղթական ասպանդակի մոտ վերադարձան:

Միապետների երկրպագության վայրը, որի շենքի սուրբ քարը տիրակալների աղոթատեղին և նրա նվիրյալների զոհաբերման վայրն է²⁴, մահմեդական զոհաբերման օրը փղամարմին ուղտերին մատաղ արեց Արաքս գետի ափին: Հիշյալ ամսի 12-ին²⁵ նշված վայրից արծվաթռիչ ընթացքով շարժվեցին դեպի Թախթ-ե Թավուս²⁶ և այն իրենց սիրամարզի փետուրների պես գույնզգույն վրաններով գունավորեցին: Որպեսզի Մուլանասրեդդինի կամուրջը²⁷, (269) որ գտնվում է Շուշի բերդից 3 ֆարսախ հեռավորության վրա, հաղթանակող պետության թշնամիները չքանդեն, [Աղա Մուհամմադ խանը] Արդ ալ-Ռահիմ խան Շիրազիին Չերաղ խան Բախթիարիի հետ հաղթական զորքի մի ջոկատով ուղարկում է այն կամուրջը պաշտպանելու և նրա մոտ մի ամրություն կառուցելու:

Նորին Մեծություն Ալլահի ստվերը մտնում է հիշյալ ամրության մեջ՝ Սուլեյման խան Ղաջար Ղոյունլուին ու Մուսթոուֆի խան Դավալուին իր զորեղ մարտիկներից ու վրիժառու քաջերից 10000-ի հետ ուղարկում է կամ որպեսզի մի հնարով Շուշի բերդ ներթափանցեն կամ [պաշարվածներին] նեղելով [բերդից] դուրս բերեն: Ճանապարհին աղմկահարույց զինվորականները բախվում են Շուշիի պահակազորայիններին, մարտի բռնվում և արյուն հեղում: Քչերին գերեվարում են, մնացածը նահանջում են:

²³ 1795 թ. հունիսի 28:

²⁴ Խոսքն Աղա Մուհամմադ խանի մասին է:

²⁵ 1795 թ. հուլիսի 1:

²⁶ Թախթ-ե Թավուս տեղանունը չի հանդիպում Ղարաբաղի պատմական աշխարհագրությանը նվիրված հայկական ու ռուսական աղբյուրներում: Այն գործածում է, նաև պարսկալեզու պատմագիր Արդ առ-Ռազակ Դումբուլին, որի վկայությամբ այն գտնվում է Շուշիից 8 ֆարսախ (≈ 42 կմ) հեռու, (տե՛ս عید الرزاق مفتون ۱۴۸ ص ۱۳۵۱, سلطانیه، تهران ۱۳۵۱):

²⁷ Ներկայացվող երկը հրատարակող Ղուլամ Ռեզա Թարաթարայի Մաջլե առանց որևէ հղումի նշում է, որ Մուլանասրեդդինի գյուղը գտնվել է Շուշիից 3 ֆարսախ հեռու, որտեղ էլ գտնվել հիշյալ կամուրջը (بن محمد تقی ساروی، تاریخ محمدی، ص ۳۶۷ محمد فتح الله): Թեև այս անվամբ բնակավայր հնարավոր չեղավ գտնել ժամանակի հայկական ու ռուսական աղբյուրներում, սակայն նույն անվամբ մի ճանապարհի մասին խոսվում է 1811 թ. Ղարաբաղ ներխուժած պարսկական զորքերի խողա - Աֆերինի կամուրջից անցած ուղու կապակցությամբ (Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX, Երևան, 2007, էջ 233):

Այնուհետև գորավարները դեպի իրենց նպատակակետն են արշավում, բերդի մոտակայքում մի անառիկ ամրություն են կառուցում: Թագավորական շքախումբը Թախթ-ե Թավուսից նրանց հետևից են շարժվում: Ճանապարհին որսորդությամբ էին զբաղվում, Շուշիի հեծյալների մի ջոկատ, որն իր մահն էր որոնում, հավատի արծվաթռիչ, խիզախ մարտիկների ճանկն է ընկնում, և ոչնչացվում:

Ալեքսանդրի պես հպարտ արքան զի հաջջա ամսի 20-ին²⁸ գալիս կանգ է առնում Շուշի բերդի մոտակայքում, և իր հրաձիգ թնդանոթները բերելով «Ֆաթհալի խանի ամրություն»²⁹ կոչվող վայրը՝ այնտեղ կրակի օջախ հաստատում: Մինչ Շուշի բերդի պարսպից հրացանի ծայն էլ չէր լսվում և զենքերը լուռ էին, թշնամիներին ոչնչացնող թնդանոթները անդադար գնդակներով հրետակոծում են նրա պարիսպները, որից [պաշտպանների] մի խումբ ոչնչանում է:

Թագավորական հրամանագիր է հրապարակվում, որպեսզի Մուսթովֆի խանը 5000 զինվորներով գնա դեպի Ասկերան, որի հեռավորությունը շահի բանակատեղիից 4 ֆարսանգ էր, իսկ Շուշիից՝ 3 ֆարսախ և փակի ամրոցի ճանապարհը: Մուհամմադ խան Դավալուն մի խմբով ուղարկվում է, որպեսզի գնալով Թախթ-ե Թավուս՝ փակի դեպի Շուշի գնացող-եկողների, լրտեսների ճանապարհը:

Իբրահիմ խալիլականները մի քանի անգամ կռվի համար պարսպից դուրս գալով՝ կենդանության նշաններ են ցույց տալիս, սակայն նրանց հայտնվելուն սպասող շահի դյուցազունների տաք հարվածներից, տեղում սառում են: Մի անգամ Իբրահիմ խալիլն՝ ինքը, 8-9 հազար մարդկանցով համարձակվում է դուրս գալ և համառ դիմադրություն ցուցաբերել: Ալեքսանդրի զորքն ունեցող տիրակալը (270) մի խումբ է առանձնացնում նրա դեմ կռվելու համար: Կողմերը սկսում են մարտը՝ ծայրահեղ խիզախություն ու մարտունակություն հանդես բերելով: Ի վերջո Իբրահիմ խալիլը ձակատագրի աջակցությամբ հեծնում է փախուստի մոտիցը ու այն ասպանդակում դեպի բերդը: Թեև գալու ժամանակ դանդաղաշարժ կերպով մարտի հովատակի սանձերը ձգած

²⁸ 1795 թ. հուլիսի 9:

²⁹ Ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյի այդպես է կոչվում Բալլուջե-դայա և Խոջալուի միջև ընկած մի ընդարձակ դաշտում ճանապարհի եզրին Ուրմիայի Ֆաթհալի խանի Աֆշարի կողմից կառուցված ամրությունը այնտեղ հաստատվում: Նրա կառուցած պարիսպների հետքերը այժմ էլ երևում են և ժողովրդի մեջ հայտնի են «Ֆաթհալի խանի ամրություն (սանգյար)» անվամբ (Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյ, Ճշմարտացի պատմություն, էջ 59-60):

էր պահում, սակայն նահանջելիս ծիու սանձերը թուլացրած շարունակ խթանում էր: Կարճ ասած, բացի այն, որ մարտում մի խումբ գերի ընկավ, շուրջ 500 հոգի հավատի մարտիկների սրերի զոհը դարձավ: 110 մարդ միանգամից սրբազնագույնի ներկայությամբ սպանվեցին:

Եվ որովհետև երկնահաս շենքին տեղյակ անձանց գեկուցվեց, որ Իբրահիմ Խալիլի եղբորորդիներ Մուհամմադ ու Ասադուլլահ Բեկերը Շուշիից 6 ֆարսախ հեռու մի անմատչելի վայրում ամրացել ու ինքնապաշտպանական մարտեր են մղում, Ղարեհի պես զորեղ տիրակալը Փիր Ղուլի խան Շամբայաթիին ու Աբդալլահ խան Օսանլուին ճարպիկ ռազմիկների հետ ուղարկում է նրանց դեմ կռվելու: Ուղարկվածները նրանց ամրության դեմ գնալով՝ այն գրավում են և Մուհամմադին ու Ասադին իրենց ունեցվածքով ու ընտանիքներով վերցրած վերադառնում արժանապատիվ տիրակալի մոտ:

Իբրահիմ Խալիլը իր եղբորորդիների, [նրանց] կանանց ու երեխաների գերեվարման մասին լսելով, փրկության ճանապարհը խոչընդոտներով լի, իսկ պարտությունը մոտ է համարում: Նա իր ազգականներից մեկին ուղարկում է աշխարհակալի շենքը հետևյալ բովանդակությամբ մի խնդրագրով. «Մի քանի հազար թումանի փիշեքեշ եմ տալիս իմ մի որդու հետ որպես գրավ Ֆերիդունի նման Քայումարսին սպանող տիրակալին, որպեսզի հիմա այս հաղթված ծերունուս գլխից ձեռք քաշես և վերջ դնելով կռվին ու վախին՝ քայլենք բարեկամության ուղիով»:

Անկրկնելի տիրակալը, որի մեծահոգությունը անհրաժեշտության դեպքում անսահման էր, իսկ զայրույթը վրեժի ժամանակ նման էր Աստծո բարկությանը, թեև սկզբում հայտարարում է. «Այդ խնդրանքն այն ժամանակ կարող էր ընդունվել ու բավարարվել, եթե նա՝ ինքը գար, գլուխը խոնարհեւր աշխարհականների ապաստանի շենքին»: Սակայն տեղի տալով ամիրների միջնորդության, բարեկամության հաստատմանն ուղղված ջանքերի ու իր մեծահոգության առաջ՝ այդ ծերունու գլխից ձեռք է քաշում և նրա խնդրանքն ընդունում:

Երբ Իբրահիմ Խալիլի ընկձման և նրան պատկանող վիլայեթի ու մահալի ավերման լուրը տարածվում է Ատրպատականի կողմերում, մոտակա վայրերի ըմբոստները խուճապի են մատնվում: Երևանի Մուհամմադ խան Ղաջարն ու Գանձակի Ջավադ խանը արժեքավոր փիշեքեշներով և 1000 պաշտոնյաների, Ատրպատականի հայերի ղեկավարներ Մելիք Մեջնունի, Մելիք Իսմայիլի, Մելիք Ղուլիի և նրանց 600 ծառաների հետ գալիս, ներկայանում են վեհապետին...

Նորին Մեծություն միապետը Շուշիի մոտակայքից, ուր 33 օր է մնում, հաղթական դրոշմ պարզում է դեպի Աղդամ, որը գտնվում է Շուշիից 6 ֆարսանգ հեռու: 27 օր այնտեղ մնալուց հետո մտադրվելով գնալ Թիֆլիս՝ մտնում է Գանձակ, մեկ օրով այնտեղ հաստատում շահական վրանը, այնուհետև շարժվում դեպի Ղարաչայ...³⁰

(277) Անգերազանցելի տիրակալը Աղդամի ու Ավանդի ճանապարհով վերադառնում է և շուտով հասնում Կուրի ափը, որտեղ Արաքսը նրան է միանում և այդ վայրը թուրքերեն կոչվում է «Ղոշն», իսկ արաբերեն՝ «Ջավադ»: Կամուրջ է գցում ու բանակով այն անցնում: Այնտեղից կես ֆարսախ հեռու [Աղա Մուհամմադ խանը] հաստատում է հավատի հաղթական մարտիկների իջևանատեղին...

(եջ 279) Մուսթովֆի խան Ղաջարի Շիրվանի կողմերը ուղարկվելուց հետո մի քանի օրվա ընթացքում Սուլեյման խանը 5000 հեծյալ և հետիոտն զինվորներով ուղարկվում է Շուշիի կողմը, որպեսզի եթե Իբրահիմ խալիլ խանը զինադադարի իր խնդրանքին համապատասխան վերջ տված լինի իր անհնազանդությանը, վերցնի ու բերի արքայի մոտ, հակառակ դեպքում ավերի անվնաս մնացած բնակավայրերը և անխիղճ կերպով կողոպտի Շուշիի մոտակա բնակիչներին:

Երբ Սուլեյման խանին հայտնի դարձավ, որ Իբրահիմ խալիլ խանը չի համարձակվում գալ և նա մտադիր է ժամանակ շահել, իր հեծյալներին ուղարկում է ալան-թալանի ու հետիոտներին ծուղակը գցելու: Այս պատճառով Ղարաբաղի որոշ բնակիչներ, որ մտածում էին իրենց ուժերով պաշտպանվել, ինքնապաշտպանության համար ուղքի են կանգնում: Սուլեյման խանը, որը տիրակալի առաջ իր պատիվը բարձր պահելու համար ջանք չէր խնայում, իր զինվորականներին նորից կոչվի է մղում:

³⁰ Թարգմանության մեջ չենք ներառել Աղա Մուհամմադ խանի կողմից Թիֆլիսի գրավմանն ու ավերմանը նվիրված մասերը, որոնք շարադրված են ընդհանուր նկարագրության ծնով, որը նոր փաստեր չի ավելացնում արդեն հայտնի տվյալներին:

**THE REPORTS OF SARAVI, THE COURT HISTORIOGRAPHER OF IRAN
ABOUT AGHA MUHAMMAD KHAN'S CAMPAIGN IN KARABAGH IN 1795**

Muhammad Fathallah ibn Muhammad Taqi Saravi was Agha Muhammad Khan's court poet and historiographer. His historiography entitled "Tarikh-i Muhammadi" comprises the history of Iran in the period from 1761 to 1797. The work contains a detailed description of Agha Muhammad Khan's Karabagh campaign in 1795. The article reveals the valuable information of the historiography about the resistance of the local population of Karabagh to Agha Muhammad Khan's troops and his military undertakings against Ibrahim Khalil Khan. The article contains the Armenian translation of the parts of the work referring to the events connected with Karabagh campaign of Agha Muhammad Khan.